

Задунайський В.В.

Професор, доктор історичних наук

Український католицький університет

Огляд доробку сучасних українських і російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва (1990-ті – 2018 рр.)

Опубліковано: *Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej* / Red. Zbigniew Pilarczyk. Tom XX.
Poznań: Wydział Historii UAM, 2019. S. 159-178.

Серед різноманітних військових формувань світу окреме місце посідають козацькі утворення, що відіграли важливу роль не тільки у розвитку воєнного мистецтва, але й у суспільно-політичному, соціально-економічному та національно-культурному житті багатьох народів Центрально-Східної Європи й Азії. Одним із регіонів, де вплив козаків був особливо вагомим, стала з кінця XVIII ст. західна частина Північного Кавказу – «Кубань» (терени над річкою Кубань). Саме сюди в 1792-1794 рр. переселилося Чорноморське військо, основу якого становили козаки Запорозької Січі та Гетьманщини¹. Згодом до складу війська приєднувалися представники інших козацьких утворень (здебільшого українських), відставні солдати Російської імператорської армії та невеличкі групи горців. Вже в 1860 р. на його основі було створено Кубанське козацьке військо, що проіснувало до 1920 р.

Перебування на Кубані потужного й чисельного Чорноморського козацького війська, яке на боці Російської імперії брало участь у всіх воєнних конфліктах упродовж 1787-1860 рр., обумовлює важливість дослідження військової царини його буття. Маю на увазі структуру, озброєння, уніформу, постаті відомих отаманів, бойовий шлях, воєнне і бойове (індивідуальне) мистецтво та воєнізований спосіб життя військово-привілейованої чорноморської козацької спільноти (у тому числі її ментальність). Згадану проблематику почали вивчати науковці з II половини XIX ст., але за радянських часів вона опинилася серед небажаних в силу політичної заангажованості

¹ Задунайський В., *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX - на початку XXI ст.*, Донецьк 2006, с. 49.

тодішньої історіографії. Тож у пострадянську добу історія Чорноморського козацтва привертає увагу дедалі більшої кількості дослідників.

Хочу наголосити на тому, що з огляду на збереження й подальший розвиток у Чорноморському козацтві саме української військово-козацької спадщини, вповні логічним виглядає зацікавлення історією цього утворення не тільки російських науковців (згаданий регіон зараз перебуває у складі Російської Федерації), але й українських учених. Тож слушною є потреба комплексного огляду й порівняння доробку російської та української історіографії, присвяченого військовим аспектам історії цього козацтва.

Доводиться визнати, що такого огляду досі не створено. Так, російські вчені частково проаналізували доробок, переважно, російської історіографії, дотичної військовим аспектам історії Чорноморського козацтва². Серед українських науковців окремі публікації подібної тематики підготував автор статті, в яких теж бракує комплексної уваги зазначеній проблемі через хронологічні та тематичні обмеження³. Саме тому, у пропонованій статті й буде зроблено спробу надолужити зазначені недоліки і прорахунки відповідної складової сучасної історичної науки.

Розпочну свій огляд з аналізу доробку українських дослідників. Відразу коротко згадаю про довідкові видання, серед яких варто виокремити енциклопедії, створені авторитетними колективами науковців. Серед таких найуспішнішою є «Українське козацтво. Мала енциклопедія» 2002 р. і, особливо, 2006 р. видання⁴. В останньому було додатково розширено проблематику й обсяг статей та збільшено авторський колектив, який складається виключно із науковців. Яскравим прикладом цього стала й базисна

² Юрченко І.Ю., Тематика наукових публікацій по проблемам казачества Юга России в ведущих российских журналах (2005-2009), « Культурная жизнь Юга России», 2011 №2, с. 38-43; Матвеев О. В., Некоторые итоги и перспективы изучения военной истории казачества Кубани конца XVIII – начала XX в., [w:] Мир славян Северного Кавказа, Краснодар 2007, Вып. 3, с. 64-65.

³ Задунайський В.В., Дослідження бойового мистецтва українських козаків Кубані у сучасній вітчизняній і російській історіографії, [w:] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць, Київ – Ніжин 2012, Вып. 21, Ч. II, с. 309-314.

⁴ Українське козацтво: Мала енциклопедія, Київ-Запоріжжя 2002; Українське козацтво: Мала енциклопедія, Київ-Запоріжжя 2006.

стаття про Чорноморське козацьке військо⁵. Маю на увазі не тільки запровадження співавторства української дослідниці Л.Маленко та російського вченого Б.Фролова, але й суттєве розширення тематики та обсягу статті. Авторам попри енциклопедичний формат вдалося подати важливу інформацію про військовий устрій та етапи розвитку цього козацтва. Згадаю й багатотомну «Енциклопедію історії України», що теж має добру репутацію серед науковців, але інше спрямування цього видання обумовило не тільки більшу розпорошеність, але й коротший зміст статей про Чорноморське козацтво⁶.

Далі зупинюсь на науково-популярних публікаціях, авторами яких є не тільки фахові історики. Саме таким є Р.Коваль, котрий у своїх «Нарисах з історії Кубані» змалював постаті низки авторитетних діячів Кубані (у тому числі й Наказного отамана Якова Кухаренка) у контексті їх національно-культурної та політичної спорідненості з Україною⁷. Військові сторони життя чорноморських козаків він не досліджував. Науково-популярні праці публікують і фахові історики, прикладом чого стала книга Д.Білого «Малиновий клин»⁸. У ній міститься загальний огляд військової служби та участі чорноморців у військових кампаніях, а також коротке змалювання провідних отаманів (детального аналізу воєнної проблематики автор не подав). Ще менше уваги цій тематиці присвятив у своїй публікації «Звідки і чому з'явилися українці на Кубані» Є.Петренко⁹. До речі, автори науково-популярних праць часто черпали інформацію про важливі події з історії чорноморців у роботах відомих дослідників II половини XIX – початку XX ст. (Ф.Щербини, Є.Феліцина, І.Попка та П.Короленка).

Наголошу, що кількість суто наукових публікацій, присвячених історії Чорноморського козацького війська, поступово зростає, проте більшість їх авторів лише побіжно розглядає питання військової проблематики. Саме таких пріоритетів дотримується авторитетний мистецтвознавець Н.Супрун-Яремко.

⁵ Маленко Л.М., Фролов Б.С., Чорноморське козацьке військо (1787-1860), [w:] Українське козацтво: Мала енциклопедія, Київ-Запоріжжя 2006, с. 641-644.

⁶ Енциклопедія історії України. В. 10 т., Київ 2003-2013.

⁷ Коваль Р., Нариси з історії Кубані, Київ 2004, 433 с.

⁸ Білий Д., Малиновий клин: нариси з історії українців Кубані, Київ 1994, 118 с.

⁹ Петренко Є., Звідки і чому з'явилися українці на Кубані, [w:] Кубанська Україна, Київ 2002, С. 8-39.

Досліджуючи фольклор чорноморських козаків, вона приділяє увагу й висвітленню у їх піснях деяких фактів бойової звитяги та реалій воєнізованого способу життя¹⁰. Інакше аналізує пісенні твори чорноморців автор представленої статті, наголошуючи на цікавій фіксації певних засобів поведінки козака під час «виходу» з бойового зіткнення¹¹. Такий підхід співвідноситься з дослідженням основ козацького бойового мистецтва.

У контексті інтелектуальної історії вивчає соціальні ідентичності та ментальні стереотипи українців Кубані, у тому числі й козацької верстви з урахуванням її військово-привілейованого статусу, згаданий раніше Д.Білий. Свідченням цього є низка публікацій, які підсумувала монографія «Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей»¹². За таких пріоритетів автор обмежився лише коротким оглядом основ військової системи чорноморців, їх участі у війнах та життєвим шляхом відомих козацьких отаманів. Все це подається в якості «тла» для формування і трансформації певних ідентичностей чорноморської козацької спільноти, яка опинилася на своєрідному фронті в роки Кавказької війни. Видається, що для поглибленого аналізу особливостей менталітету козаків-воїнів варто було б розширити вивчення їх військово-прикладного буття.

Окремої уваги заслуговують дослідження О.Бачинської, Л.Маленко, О.Пригаріна та Р.Шияна, присвячені історії козацьких формувань Півдня України (у тому числі й Чорноморського війська) в кінці XVIII – середині XIX

¹⁰ Супрун-Яремко Н. Народна пісня українців історичної Чорноморії в контексті історії і сучасності, «Пам'ятки України: історія та культура», 2005 № 3–4, с. 60–74; Супрун-Яремко Н.А., История Черноморского казачества в его песнях (на материале полевых исследований), «Культурная жизнь Юга России», 2006 № 3, с. 7-13.

¹¹ Задунайський В.В., Пісня «Ой на горі сніжок трусе» як вияв козацької моделі повернення до звичного життя після бою, [w:] Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия, Краснодар-Киев 2013, Вып. 7, с. 205-211.

¹² Білий Д. Д., Військові товариства чорноморських пластунів як соціокультурний феномен кубанського фронтиру першої половини XIX ст., «Історичні й політологічні дослідження», 2008 № ½, с. 407–413; Білий Д. Д., Війна і мир на Кубанському фронті. Взаємовідносини між чорноморськими козаками та адигами в першій половині XIX ст., «Схід» 2009 № 1, с. 71–74; Білий Д., Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 рр.), «Мандрівець», 2009 № 2, с. 18–24; Білий Д., Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей, Львів-Донецьк 2009, 544 с.

ст¹³. В них проаналізовано становлення Чорноморського козацтва в умовах російсько-турецької війни 1787-1791 рр. та зміни його чисельності, базисні риси військового та адміністративного устрою, причини і наслідки переселення на Кубань. Те, що більшість згаданих вчених у першу чергу досліджувала історію Чорноморського війська наприкінці XVIII ст. можна пояснити не тільки тим, що українські архівні установи в Одесі та сусідніх наукових центрах зберігають значну кількість документів відповідного змісту, але й безпосереднім перебуванням цього формування в межах сучасної України. Окремо наголошу на вдалій спробі О.Бачинської виявити зміни підвалин існування Чорноморського козацтва впродовж його перебування на Кубані в загальноімперському контексті тих часів, що мав не тільки соціально-економічний, але й військово-політичний вимір¹⁴. Основні аспекти військово-адміністративного устрою та структурного поділу Чорноморського війська після переселення на Кубань відзначив і автор статті в одній зі своїх публікацій¹⁵. Проте важливі питання військової системи Чорноморського козацтва, його участі у війнах та зміст козацького воєнного і бойового мистецтва у згаданих працях не досліджено.

Українські вчені вивчають і постаті провідних діячів Чорноморського козацького війська. При цьому має місце не тільки короткий огляд загальновідомих отаманів Чорноморського козацтва, представлений у довідкових виданнях і згаданий раніше праці Д.Білого, але й відкриття невідомих керманічів цього формування. Так, І.Сапожніков на підставі нових джерел вперше дослідив тернистий військовий шлях Кошового Отамана

¹³ Бачинський А.Д., Бачинська О.А., Козацтво на Півдні України. 1775-1869, Одеса 1995, 55 с.; Бачинська О., Маленко Л., Пригарін О., Шиян Р., Козацтво Південної України: кінець XVIII-XIX ст., Одеса 2000, 281 с.; Маленко Л.М., Військово-адміністративний устрій південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII століття та система управління ними, [w:] Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття, Запоріжжя 2008, Вип. 9, с. 130-147; Шиян Р., Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII століття, Запоріжжя 1996, 28 с.; Шиян Р., Козацтво Південної України останньої чверті XVIII століття, Запоріжжя 1998, 98 с.

¹⁴ Бачинська О.А., Козацтво в системах Російської і Турецької імперії, [w:] Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т., Київ 2007, Т. 2, с. 303-362; Бачинська О.М., Козацтво в "післякозацьку" добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.), Київ 2011, 287 с.

¹⁵ W. Zadunajski, Ukraińskie formacje kozackie na Północnym Kaukazie (1792–1917), "Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie", 3 (2018) s. 12-19.

Чорноморського війська І.Сухини та полковника І.Юзбаша за часів російсько-турецької війни 1787-1791 рр.¹⁶ Інакше кажучи, згаданий дослідник зробив суттєве доповнення пантеону отаманів-засновників Чорноморського війська. Натомість, Т.Гончарук зосередив увагу на знаковій постаті російського військово-політичного діяча Григорія Потьомкіна в контексті його «гетьманування» над українськими козацькими формуваннями (у тому числі й Чорноморським військом)¹⁷. Дотичними є й дослідження А.Ложешник статусу і значення бунчукових і значкових товаришів у Чорноморському козацтві, які ще й були нею персоніфіковані¹⁸.

Варто виокремити низку публікацій, присвячених огляду участі Чорноморського козацького війська у конкретних бойових діях. При цьому має місце чіткий поділ на ті, що стосуються російсько-турецької війни 1787-1791 рр., і ті, в яких розглянуто подальші військові конфлікти. Найзмістовнішою публікацією першої групи є монографія згаданого вище І.Сапожнікова «Штурм острова Березані чорноморськими козаками»¹⁹. Автор, ввівши до наукового обігу нові джерела, не тільки висвітлив маловивчені аспекти бойових дій Чорноморського війська у Північному Причорномор'ї впродовж російсько-турецької війни 1787-1791 рр., але й виправив помилки у попередніх трактовках визначних битв за о. Березань та фортецю Хаджибей. Його приклад наслідують Гончарук Т. та Гуцілюк С., які досліджують дотичні аспекти бойових дій Чорноморського козацтва на теренах сучасної Одеської області та у сусідніх

¹⁶ Сапожников І.В., Іван Сухина – невідомий Кошовий Отаман Чорноморського війська, [w:] Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, Запоріжжя 2000, Вип. 5, с. 259-266; Сапожников І.В., Іван Юзбаша – полковник та бунчужний товариш Чорноморського козацького війська, [w:] Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст., Запоріжжя 2001, Вип. 6, с. 36-51.

¹⁷ Гончарук Т. Г., Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва, Одеса 2002, 140 с.

¹⁸ Ложешник А., Бунчукові та значкові товариші у козацьких військах Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.), Чорноморська старовина, 2010 Вип. 5, с. 13-26. Ложешник А. Чорноморська старшина польського походження на прикладі Л.Тиховського та П.Бурноса, «Молодий вчений», № 10 2016, с. 115-119.

¹⁹ Сапожников І.В., Штурм острова Березані чорноморськими козаками, Київ-Іллічівськ 2000, 128 с.

регіонах²⁰. Відзначу й слушність поглибленого аналізу участі чорноморських козаків у найвідомішій битві тих часів – штурмі Ізмаїлу 1790 р. Такий підхід засвідчено у публікаціях Ю.Литюченка та А.Ложешник²¹. До того ж, остання ще й наголосила на ролі відомого чорноморського козацького старшини А.Головатого у здобутті згаданої перемоги. Питання участі чорноморських козаків у військових конфліктах після переселення на Кубань частково аналізує у своїх публікаціях Є.Петренко²². В силу того, що головну увагу дослідника привернули процеси переселення Чорноморського війська та інших українських козацьких контингентів на Кубань, він аналізує й бойові дії козаків проти горців Північного Кавказу в кінці XVIII – на початку XIX ст. у відповідному контексті. Автор статті теж розглянув процес використання козацьких формувань Російською імперією для завоювання Кавказу, але у досить скороченому обсязі²³. Отже, питання участі чорноморців у військових конфліктах після переселення на Кубань все ще досліджено найменше в українській історіографії.

Не достатньою мірою українські вчені вивчили й питання озброєння та забезпечення одностроями козаків Чорноморського війська, про що свідчить обмежена кількість спеціальних публікацій. Так, В.Полторак і О.Ровнер, висвітлюють згадану проблематику лише під час його перебування на Півдні сучасної України (в роки російсько-турецької війни 1787-1791)²⁴. Натомість,

²⁰ Гончарук Т., Гуцілюк С., Сапожников І, Чорноморське військо у війні 1787-1791 років: Бойові дії на теренах сучасної Одещини, [w:] Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.). Зб. наук. ст., матеріалів та ре публікацій, Одеса 1999, с. 111-182.

²¹ Литюченко Ю., Участь Чорноморських козаків в облозі і штурмі Ізмаїлу в 1790 р., [w:] Історичне краєзнавство Одещини: зб. Матеріалів, Одеса 1993, Вип. 4, с. 19-23; Ложешник А., Участь Антона Головатого в боях за фортецю Ізмаїл 1790 р., [w:] Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах, Одеса 2016, Вип. 21, с. 207-212.

²² Петренко Є.Д., Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною у 1768-1791 рр., «Проблеми історії України XIX - початку XX ст.», 2000 №1, с. 192-206; Петренко Є.Д., Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною та заселення українськими козаками прикубанських степів 1792-1812 рр., «Проблеми історії України XIX - початку XX ст.», 2001 №3, с. 240-264.

²³ Задунайський В., Використання козаків Російською імперією для завоювання та утримання Кавказу (XIX – початок XX ст.) [w:] Między Wschodem a Zachodem - Kaukaz wczoraj i dziś. – Tom II / pod red. K.Żarna, D.Porek.

²⁴ Полторак В., Ровнер О., Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., «Чорноморська старовина», 2012 Вип. 7, с. 61-75.

Л.Білоусова та В.Харковенко відзначили нові риси уніформи чорноморців на 1814 р., використавши матеріали місцевого Одеського архіву²⁵. Автор статті присвятив свою увагу лише впровадженню єдиного зразка уніформи згідно з вимогами «Положення 1842 р.»²⁶.

Поступово активізується й дослідження змін військової структури Чорноморського козацтва впродовж I половини XIX ст. Прикладом цього є не тільки окремі фрагменти згаданих раніше праць О.Бачинської, але й спеціальні публікації автора статті та його сина²⁷. Тут проаналізовано військову структуру Чорноморського козацького війська після 1842 р. і порівняно її з тогочасними козацькими формуваннями Приазов'я і Причорномор'я та виявлено вплив на структуру Кубанського козацтва. Тож засвідчено не тільки тенденцію уніфікації цієї складової військової системи, але й збереження українських самобутніх традицій (піхоти тощо), що поступово набуло й ознак трансформації військової системи чорноморців.

Має місце й розробка автором статті проблеми зміни змісту військової служби чорноморських козаків на кавказькому прикордонні Російської імперії (зокрема під час Кавказької війни), а також зв'язок цих зрушень з трансформацією військово-козацького середовища²⁸. Новацією автора стало й

²⁵ Білоусова Л., Харковенко В., Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області, «Чорноморська минувшина», 2007 Вип. 2, с. 153-156.

²⁶ Задунайський В., Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX - на початку XXI ст., Донецьк 2006, с. 52-53.

²⁷ Задунайський В., Основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська за «Положенням 1842 р.», «Наукові праці: Науково-методичний журнал». Т. 115. Вип. 102, Миколаїв 2009, с. 131-136; Задунайський В., Задунайський Д., Військова структура Азовського і Чорноморського козацьких військ: спільні й відмінні риси, [w:] Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. Конф., Маріуполь 2016, с. 37-40; Задунайський В., Задунайський Д., Подібні й відмінні риси військової структури Дунайського і Чорноморського козацьких військ, [w:] Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 43. – Донецьк 2017, с. 57-64; Задунайський В., Задунайський Д., Поеднання військових структур Чорноморського і Кавказького лінійного козацьких військ у Кубанському козацтві: зміст, причини і наслідки, [w:] Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Маріуполь 2018, с. 6-10.

²⁸ Задунайський В., Уніфікація українського військово-козацького середовища в Чорноморському козацтві на кавказькому прикордонні Російської імперії, [w:] Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірник тез всеукраїнської наукової конференції, Вінниця 2016, с. 12-15. Задунайський В., Зміни пріоритетів та змісту військової служби козаків на Кубані (кінець XVIII – початок XX ст.), [w:] Матеріали Всеукраїнської

визначення сутності козацького бойового мистецтва у контексті вправного володіння особистою холодною зброєю та окремих елементів тактики²⁹.

Підсумовуючи огляд вивчення військової історії Чорноморського козацтва сучасними українськими дослідниками, треба зазначити, що попри домінування наукових праць, мають місце й науково-популярні та довідкові видання. Автори останніх здебільшого наводять досить коротку інформацію про згадане формування та його лідерів. Наукові публікації можна умовно поділити на 2 групи. У першій військово-козацька тематика висвітлюється у загальному контексті буття Чорноморського козацтва. Тож у таких публікаціях присутній обмежений огляд основних бойових дій та базисних складових військової системи чорноморців. Дещо окреме місце займають дослідження соціальних ідентичностей козацької спільноти на Кубані з урахуванням її воєнізованого способу життя. Другу групу становлять праці, в яких (часто у вигляді опису-констатації) вивчаються маловідомі або нові факти щодо бойових дій, військової структури, озброєння, уніформи та біографій провідних отаманів Чорноморського козацького війська. Найчастіше вчені аналізують цю тематику за часів перебування згаданого утворення на теренах сучасного Півдня України (в роки російсько-турецької війни 1787-1791), рідше після переселення на Кубань. Відзначу й намагання порівняти важливі складові військової структури з іншими козацтвами та виокремити в ній піхоту і пластунські загони. Започатковано й аналіз бойового та воєнного мистецтва чорноморських козаків.

Все це свідчить, що сучасна українська історіографія поступово активізує дослідження військової історії Чорноморського козацтва. Проте й надалі важливі аспекти цієї проблематики потребують поглибленого вивчення, а деякі взагалі залишилися поза увагою науковців. Йдеться про конкретні воєнні кампанії I половини XIX ст., роди військ (артилерію), окремі частини і підрозділи Чорноморського козацького війська, особливості воєнного і

наукової конференції «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України» (Львів, 29 червня 2017 р.), Львів 2017, с. 60-62.

²⁹ Задунайський В., Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX - на початку XXI ст., Донецьк 2006, с. 57-59.

бойового мистецтва тощо. І найбільше прогалин припадає на період його історії після переселення на Кубань. Тож існує реальна потреба в майбутньому більше уваги зосередити на зазначених аспектах військової історії згаданого козацького утворення, залучивши нові джерела, зокрема з закордонних архівів.

Далі перейду до короткого огляду доробку російських дослідників, який за своїми напрямками суттєво не відрізняється від українського аналогу. Тож спочатку відзначу факт поширення коротких публікацій довідкового характеру. При цьому, більш змістовну інформацію подають енциклопедії. Серед них згадаю загальнокозацькі видання, в яких присутні лише короткі статті з історії чорноморських козаків³⁰. В силу різних причин їх зміст має значні недоліки (відсутність провідних дослідників цієї проблематики; обмежений обсяг статей; залежність від застарілих концепцій тощо). Підтвердженням цього є критична рецензія авторитетного російського вченого В.Чумаченка на одне з таких видань³¹. Успішнішою стала «Енциклопедія кубанського козацтва», видана у Краснодарі під редакцією фахового історика В.Ратушняка, якому вдалося залучити до авторського колективу багатьох досвідчених науковців³². Енциклопедичний формат позначився на змісті публікацій, що мають характер короткої констатації фактів про озброєння, уніформу, головні військові кампанії та біографії отаманів Чорноморського козацтва. Зрозуміло, що тут відсутній глибокий аналіз відповідної проблематики.

Зупинюсь і на науково-популярній літературі, присвяченій як козацьким формуванням Кубані, так і загалом козакам Росії. Серед авторів першої групи відзначу дослідника-аматора В.Бардадима, якому належать кілька відповідних книжок³³. Попри певну інформативність їм бракує ретельності в доборі інформації, ще й присутні застарілі міфологеми (починаючи від причин виникнення Чорноморського війська). Публікації науковців відрізняються достовірністю та намаганням використати доробок сучасних дослідників.

³⁰ Казачество. Энциклопедия / Редкол.: А. П. Федотов (гл. ред.) и др. М., ИНФРА-М, 2003. 400 с.; Казачество. Энциклопедия. Москва: Энциклопедия, 2008. – 720 с.

³¹ Чумаченко В.К. Казачья энциклопедия: попытка № 3
http://www.cossackdom.com/rechenzii/chumacenko_kazaken.pdf

³² Энциклопедия кубанского казачества, Краснодар 2011, 504 с.

³³ Бардадым В.П., Ратная доблесть кубанцев, Краснодар 1993, 174 с.; Бардадым В.П., Атаманы, Краснодар 2009, 400 с.

Прикладом таких підходів є праці О.Матвєєва, В.Ратушняка, Б.Фролова та Т.Юрченка³⁴. Другий блок публікацій можна проілюструвати на прикладі книжок Б.Алмазова та його колег³⁵. Намагання цих авторів охопити широку проблематику суттєво позначилося на змісті їх праць – бракує ретельності в підборі та критичному аналізі фактів і тенденцій, ще й помітна залежність від застарілих трактовок. До того ж, Чорноморському козацькому війську приділено мало уваги. Отже, публікації першої групи є змістовнішими, але й вони часто лише констатують участь чорноморців у війнах, загальні параметри їх структури, озброєння й одягу та життєвий шлях отаманів.

Далі переходжу до огляду наукових досліджень. До речі, тут теж виокремився напрямок вивчення пісенної спадщини козаків Кубані, але його представники обмежилися аналізом загальноісторичного контексту буття козацької спільноти (у тому числі й чорноморців). Прикладом такого підходу є статті О.Кирий, О.Матвєєва та П.Ярешко³⁶.

Цікавим є й те, що в російській історіографії одночасно з українською здійснено дослідження історії козаків Кубані у контексті інтелектуальної історії. Найвідомішим представником цього напрямку став О.Матвєєв, який присвятив свою увагу категоріям військової ментальності та уявленням про себе й світ козаків Кубані³⁷. Наголошу, що в його публікаціях відповідний аналіз здійснюється впродовж усього періоду існування козацтва на Кубані з урахуванням особливостей його воєнізованих повсякдення та пам'яті (без виокремлення чорноморців). Зрозуміло, що бойові дії та зміни військової

³⁴ Матвєєв О.В., Фролов Б.Е., Страницы военной истории кубанского казачества: к 310-летию служения кубанского казачества Российскому государству, Краснодар 2007, 388 с.; Ратушняк В.Н. Летопись Кубанского казачьего войска: 1696-2006, Краснодар 2006, 440 с.; Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Военная история кубанского казачества, Краснодар 2012, 200 с.; Фролов Б.Е. Оружие и мундир кубанских казаков конца XVIII - начала XX в., Краснодар 2018, 120 с.

³⁵ Алмазов Б.А., Военная история казачества, Москва 2008, 474 с.; Казаки. История. Нравы и обычаи. Расселение. Боевое искусство. Войны и восстания, / под ред. Б. А. Алмазова, Санкт-Петербург. 2013, 96 с.; Шишов А.В., Сто великих казаков, Москва 2007, 480 с.

³⁶ Кирий О.А., Матвєєв О.В., Исторические песни кубанских казаков глазами историка, [w:] Из культурного наследия славянского населения Кубани, Краснодар 1999, с. 58-78; Ярешко П.В., Воинские песни казаков Кубани как отображение жизни казачьей общины, «Культурная жизнь Юга России», 2014 № 1. с. 104-107.

³⁷ Матвєєв О.В., Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества, Краснодар 2003, 200 с.; Матвєєв О.В., Историческая картина мира кубанского казачества (конец XVIII – начало XXв.): Категории воинской ментальности, Краснодар 2005, 417 с.

системи виступають «тлом» для дослідження зазначеної вище проблематики. Вважаю, що аналіз категорій військової ментальності чорноморців потребує більшої уваги їх військово-прикладному мистецтву тощо.

Огляд публікацій, присвячених загальній історії Чорноморського козацтва, треба розділити на 2 групи. У першій відповідна тематика займає незначне місце у контексті історії основних козацьких військ Російської імперії. Прикладом такого доробку є роботи О.Агафонов, В.Глуценка, В.Мамонова та Р.Нелепіна³⁸. На мою думку, вони мають ознаки надмірної констатації, бо глибокий аналіз усіх аспектів військової історії різних козацьких формувань у пропонованому обсязі є неможливим.

Іншу групу становлять узагальнені дослідження історії козацьких формувань Кубані. Серед них досить успішною стала колективна праця «Козацьке військо на Кубані», авторами якої є Авраменко А., Фролов Б. та Чумаченко В.³⁹. Її особливістю стало вдале висвітлення як воєнних (становлять понад половину тексту), так і соціально-економічних і національно-культурних сторінок історії козацьких формувань Кубані (Чорноморського, а потім Кубанського козацтва). Відзначу слухний огляд основних етапів становлення й розвитку Чорноморського козацького війська, його озброєння та уніформи. Має місце і констатація фактів участі у військових конфліктах. Попри це, згадана публікація зберігає риси добротного нарису історії козаків, який все ж залишив поза увагою не тільки важливі аспекти воєнної системи та бойового і воєнного мистецтва, але й долі козацьких отаманів. Схожі підходи демонструють й інші подібні роботи, зокрема, й колективна праця під редакцією В.Ратушняка⁴⁰.

Далі перейду до публікацій, що висвітлюють окремі аспекти військової системи та воєнного мистецтва Чорноморського козацтва. І відразу зупинюсь на працях, присвячених історії козацьких частин і підрозділів. Найчастіше дослідники звертали увагу на імператорський конвой, що був суперелітною

³⁸ Агафонов О.В., Казачьи войска Российской Империи, Москва-Калининград 1995, 556 с.; Глущепко В.В., Казаки и пароды Кавказа, Москва 1997, 170 с.; Мамонов В.Ф., История казачества России, Екатеринбург-Челябинск 1995, 238 с.; Нелепин Р.А., История казачества. В 2-х т., Санкт-Петербург 1995, т.1, 560 с., т.2, 720 с.

³⁹ Авраменко А., Фролов Б., Чумаченко В., Козацьке військо на Кубані, [w:] Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т., Т. II, Київ 2007, с. 364-414.

⁴⁰ История кубанского казачества, / под. ред. В.Н.Ратушняка, Краснодар 2013, 416 с.

частиною Російської імперії, а його основу заклали саме чорноморські козаки. Авторами таких публікацій є Б.Фролов, В.Науменко та М.Плотніков, які на підставі доступних джерел розкрили основні аспекти військової організації та бойового шляху цього формування⁴¹. Зацікавили дослідників і чорноморські пластуни, про що свідчать публікації Б.Фролова і О.Матвєєва (у тому числі їх колективна робота, що має науково-популярні ознаки)⁴². Вважаю, що згадані праці досить вправно висвітлюють специфічний вишкіл, структуру та бойові дії пластунів. Мають місце і статті, присвячені артилерії, гребній флотилії та окремим чорноморським підрозділам і полкам, авторами яких є С.Кірюшин, С.Самовтор та Б.Фролов⁴³. Зміст згаданих публікацій має характер опису маловідомих або невідомих фактів з історії згаданих формувань.

Досить вагоме місце займають праці, в яких аналізується участь чорноморських козаків у військових конфліктах. Серед них, в силу політичних контекстів, найпопулярнішою стала Вітчизняна війна 1812 р. Про це свідчать і публікації Б.Фролова та А.Говорової, в яких вміщено опис не тільки бойового шляху чорноморських козаків, але й аналіз їх бойових дій⁴⁴. Російські

⁴¹ Науменко В. Е., Фролов Б.Е., Лейб-гвардии Черноморский казачий дивизион (1811-1861 гг.), Краснодар 2002, 122 с.; Фролов Б. Е., К истории создания лейб-гвардии конной Черноморской сотни, [w:] Грани. Ежегодник факультета истории, социологии и междунар. отношений (КубГУ), Краснодар 2004, с. 71-75; Плотников Н.Д., Собственный Его Императорского Величества Конвой, <http://gosudarstvo.voskres.ru/army/convoy.htm>.

⁴² Фролов Б.Е., Черноморские пластуны, [w:] Проблемы историографии и истории Кубани : сб. науч. тр., Краснодар 1994, с. 95-109; Матвеев О.В., Боевая подготовка кубанских пластунов в период Кавказской войны, «Рейтар. Военно-исторический журнал», Москва 2009 № 43, с. 120–134; Матвеев О. В., Фролов Б.Е., Кубанские пластуны: XIX – начало XX вв., Краснодар 2018, 277 с.

⁴³ Кірюшин С.Ю., Фролов Б.Е. Гребная флотилия Черноморского казачьего войска, Краснодар 2006, 173 с.; Самовтор С.В., Особенности формирования и службы конно-артиллерийской бригады Черноморского казачьего войска в период 1842-1860 гг., [w:] Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия, Краснодар-Киев 2011, Вып. 5. с. 193-200; Фролов Б.Е., 9-й пеший полк Черноморского казачьего войска в русско-турецкой войне 1806-1812 годов, [w:] Мир славян Северного Кавказа, Краснодар 2004, Вып. 1, с. 92-98; Фролов Б.Е., Особенности формирования и комплектования полков Черноморского казачьего войска в конце XVIII – первой трети XIX в., [w:] Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия, Краснодар-Киев 2011, Вып. 5, с. 178-185.

⁴⁴ Говорова А.В. Кубанское казачество на завершающем этапе войны с Наполеоном в 1813-1814 гг., «Аспирантские чтения», Краснодар 2006 № 1, с. 93-99; Говорова А.В., Черноморское казачество в Отечественной войне 1812 г и заграничных походах 1813 - 1814 гг., Краснодар 2008, 164 с.; Фролов Б. Е., Бородинское сражение: атака Черноморской гвардейской сотни на правом фланге (к постановке вопроса), [w:] «Нам Богом и Царём

дослідники вивчають участь Чорноморського козацтва і в інших військових конфліктах кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема під час розділів Речі Посполитої та придушень польських повстань. Праці такого спрямування підготували С.Телепень та Б.Фролов, акцентувавши увагу не тільки на бойовій силі козацьких формувань, але й на самих конфліктах⁴⁵.

Виокремлю групу робіт, в яких аналізуються біографії та бойовий шлях відомих отаманів Чорноморського війська⁴⁶. При цьому має місце не тільки оприлюднення маловідомих фактів, але й висунення дискусійних трактовок. Прикладом цього є аналіз походження прізвища Кошового Отамана Захара Чепіги, здійснений Б.Фроловим. До речі, ця книга не є суто науковим дослідженням, а покликана популяризувати нову концепцію біографії знакової постаті засновника не тільки війська, але й міста Катеринодар (Краснодар).

Окреме значення у вивченні військової історії Чорноморського козацтва займають публікації, що стосуються його озброєння та уніформи. Відзначу загальні праці фахівців-зброєзнавців Е.Аствацатурян і О.Кулинського, в яких

дарованная честь...»: материалы VII Международных дворянских чтений, Краснодар 2012, с. 90-95.

⁴⁵ Телепень С.В., Восстание 1794-1795 гг. в Речи Посполитой и участие в его подавлении черноморских казачьих полков, [w:] Кубанское казачество: три века исторического пути. Материалы Международной научно-практической конференции, Краснодар 1996, с. 247-149; Телепень С.В., Черноморцы в сражениях с польскими войсками в период наполеоновских войн, [w:] Кубань в истории России. Ч. 1. Археология и краеведение Кубани. Тезисы докладов V-й краевой межвузовской аспирантско-студенческой конференции, Краснодар 1997, с. 58-59; Фролов Б.Е., Участие черноморских казаков в обороне Севастополя 1854-1855 гг., [w:] Восточная (Крымская) война 1853-1856 гг. : материалы междунар. науч. конф., Севастополь 1994, с. 8-11; Фролов Б.Е., «Польские командирации» черноморских казаков в первой трети XIX века, [w:] Поляки в России: история и современность, Краснодар 2007, с. 139-144; Фролов Б.Е., Персидский поход 1796 года, [w:] По долгу и верности к Отчизне: к 210-летию начала Персидского похода черноморских казаков во главе с Антоном Головатым (1796), Краснодар 2006, с. 109-126; Фролов Б.Е., Черноморские казаки в русско-иранской войне 1826 - 1828 гг., [w:] Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность : сб. материалов VI междунар. науч.-практ. конф., Краснодар 2007, с. 126-130.

⁴⁶ Фролов Б.Е., Мокий Семенович Гулик – «войсковой есаул и кавалер», [w:] Вопросы истории Кубани XIX - начала XX вв. : сб. науч. тр. КубГУ, Краснодар 2001, с. 21-29; Фролов Б.Е., Командир «без ошибок» (к биографии генерал-майора А.Д.Безкровного), [w:] Третьи кубанские литературно-исторические чтения : материалы науч.-теорет. конф. (доклады, науч. сообщения, публикации), Краснодар 2001, с. 187-191. Фролов Б.Е., Атаман Захарий Чепега. К 280-летию со дня рождения, Краснодар 2006, 160 с.

побіжно аналізується й зброя чорноморців⁴⁷. Натомість, Б.Фролов головну увагу присвятив озброєнню саме козаків Кубані⁴⁸. Його роботи вирізняються детальним описом зброї й уніформи та гарними ілюстраціями, почерпнутими у фондах архівів і музеїв Краснодару. Разом із колегами приділив він увагу й розвитку військового одягу козаків Кубані. Свідченням цього є низка публікацій, що мають здебільшого науково-популярний зміст⁴⁹. Попри це вони містять цікаву інформацію (у тому числі ілюстрації та опис взірців уніформи), яка може сприяти подальшому дослідженню військової системи чорноморців.

Наприкінці згадаю й про короткий аналіз окремих аспектів воєнного мистецтва Чорноморського козацтва. Маю на увазі огляд системи охорони «Чорноморської кордонної лінії» під час Кавказької війни, здійснений К.Скибою та Б.Фроловим⁵⁰. Згадані автори лише окреслили зміст відповідного мистецтва (останній проаналізував і елементи тактики пластунів), що варто суттєво поглибити в майбутньому.

Підводячи підсумок огляду дослідження військової історії Чорноморського козацтва сучасними російськими науковцями наголошу, що попри домінування наукових праць, є й багато науково-популярних та довідкових видань. В силу специфіки формату останніх у них міститься обмежена інформація з військової проблематики цього утворення, особливо у довідковій літературі, що має загальнокозацьке спрямування. Наукові

⁴⁷ Аствацатурян Э., Оружие народов Кавказа, Москва 1995, 192 с.; Кулинский А., Русское холодное оружие XVII – XX вв. В 2 томах., Т. 1, СПб., 2001, 383 с.

⁴⁸ Фролов Б.Е., Вооружение черноморских казаков карабинами и длинноствольными ружьями в 20-е годы XIX века, «Историко-археологический альманах», Армавир-Москва 1999, Вып. 5, с. 102-106; Фролов Б.Е., Холодное оружие кубанских казаков, Краснодар 2009, 320 с.

⁴⁹ Фролов Б.Е., Мундир черноморских казаков «образца 1816 года». Вопросы и... вопросы, «Старый Цейхгауз», 2015 № 5-6, с. 26-34; Матвеев О. В., Фролов Б.Е., Бондарь Н.И., Семенцов М.В., Очерки истории форменной одежды кубанских казаков (конец XVIII в. - 1917 г.), Краснодар 2000, 235 с.

⁵⁰ Скиба К.В., От Тамани до Каменного моста (Черноморская и Кубанская кордонные Линии на рубеже 20-х-30-х годов XIX века), [w:] Сборник Русского исторического общества, Москва 2002, Т.4, с. 259-265; Фролов, Б. Е. Организация обороны Черноморской кордонной линии в конце XVIII – первой трети XIX в. [w:] Кавказская война: уроки истории и современность : материалы науч. конф., Краснодар 1995, с. 101-111; Фролов, Б. Е. «Волчий рот, лисий хвост»: тактические приемы пластунов Черноморского казачьего войска [w:] Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка, Донецьк-Маріуполь-Покровськ 2018, Т. 45, с. 166-180.

публікації складаються з 2 груп. У першій військова тематика висвітлюється в якості складової загальної історії Чорноморського козацтва, а тому подається у досить обмеженому вигляді. Поряд із цим існує й інша група публікацій, де військова проблематика домінує. Окреме місце тут займає напрямок дослідження категорій військової ментальності козаків у контексті інтелектуальної історії. Найбільше дослідники присвятили увагу історії окремих формувань і отаманів Чорноморського козацького війська. Досить повно проаналізовано й бойовий шлях та особливості озброєння й уніформи чорноморців. До речі, серед російських дослідників домінують представники Краснодарського краю (на його теренах знаходилося згадане козацьке формування і тут зберігається значна кількість архівних і музейних матеріалів). Тож не дивно, що й найбільший доробок належить Б.Фролову – науковому співробітнику Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповіднику ім. Є. Д. Феліцина. При цьому не всі його публікації є абсолютно новими за змістом і тематикою, бо зустрічається й дублювання або незначне уточнення попередніх статей і брошур.

Отже, в сучасній російській історіографії проблематика військової історії Чорноморського козацтва привернула увагу значної кількості науковців, які досліджують її не тільки в якості дотичної тематики, але й основної, у тому числі з урахуванням нових підходів інтелектуальної історії. Попри це й надалі важливі аспекти військової історії потребують поглибленого вивчення, зокрема й визначальної для долі чорноморських козаків Кавказької війни. До того ж поза увагою залишилися вагомі складові воєнного мистецтва чорноморців та в цілому питання козацького бойового мистецтва. Бракує й порівняння військової системи Чорноморського козацтва з іншими тогочасними козацькими утвореннями. Тож у майбутньому перспективною залишається розробка згаданої проблематики.

Якщо порівняти доробок українських і російських дослідників, то впадає в очі відмінність у трактуванні приналежності військових надбань Чорноморського козацтва. Так, більшість російських вчених розглядають їх в якості загальноросійської воєнної спадщини, на відміну від позиції українських

дослідників. Останні наголошують на тому, що надбання чорноморців є черговим етапом розвитку і трансформації саме української військово-козацької системи. Щодо самої кількості публікацій, то тут помічається перевага російської сторони, особливо це стосується науково-популярної літератури. Щодо різноманітності тематики та змістовності наукових досліджень, то тут має місце певний паритет. У цій галузі є відмінності щодо аналізу періодів з історії Чорноморського козацького війська. Українські вчені найбільше уваги приділили подіям кінця XVIII ст., натомість російські частіше вивчали період після переселення чорноморців на Кубань. Українські дослідники суттєво доповнили аналіз рівнів козацької старшини, персоніфікувавши їх, ще й відкрили імена невідомих керманічів Чорноморського війська. Досить важливим здобутком українських істориків стало й виправлення трактування окремих битв та відкриття сутності індивідуального бойового мистецтва нащадків запорожців на Кубані. Російські ж вчені успішно досліджують історію та бойовий шлях окремих частин і підрозділів Чорноморського війська та поглиблюють вивчення участі козаків у визначних воєнних конфліктах. Відзначаю й ретельне дослідження озброєння чорноморців та спроби проаналізувати їх військовий менталітет.

Попри зазначені успіхи представники української і російської історіографії мають не тільки виправити власні недоліки, але й заповнити загальні прогалини у військовій історії Чорноморського козацтва. До таких у першу чергу треба віднести потребу комплексно дослідити всі рівні козацького воєнного і бойового мистецтва та ввести його у контекст тогочасних європейських і світових аналогів. Залишається актуальною й проблема ретельного аналізу військово-прикладної підготовки козаків та тенденцій у несенні військової служби, зокрема зміни її бойової насиченості. Не завадить поглибити аналіз особливостей військового менталітету чорноморців під впливом специфічної історичної пам'яті та воєнізованого повсякдення з урахуванням прикладного бойового мистецтва.

РЕЗЮМЕ: Проаналізовано основний доробок сучасних українських та російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва. Виявлено кількісну перевагу публікацій російських авторів, особливо науково-популярного спрямування, за умови певного паритету у тематиці та змістовності наукових досліджень. Більшість українських істориків зосередила увагу на подіях до переселення чорноморців на Кубань, а російських – після нього. Одною з причин цього є відповідний розподіл джерел в архівних установах. Українські вчені поглибили аналіз бойового шляху Чорноморського козацтва та його проводу впродовж російсько-турецької війни 1787-1791 рр., а також порівняли розвиток військової системи чорноморців з іншими тогочасними козацькими формуваннями, ще й започаткували аналіз бойового мистецтва нащадків запорожців на Кубані. Російські історики успішно дослідили окремі частини і підрозділи Чорноморського козацтва та їх бойовий шлях у війнах I половини XIX ст., а також більше уваги приділили його озброєнню та уніформі. Мала місце й спроба аналізу особливості військової ментальності чорноморських козаків. Для істориків надалі актуальною залишається потреба комплексно дослідити воєнне і бойове мистецтво чорноморських козаків, трансформацію їх військової служби та пов'язану з цим ментальність.